

ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО І. КАНТА

Методологічним ключем до кантівської теорії права і правової держави є метафізична, або трансцендентальна філософія. Кант, будучи представником класичної філософсько-правової традиції, досліджує право і правову державу метафізично.

Для нашої пострадянської свідомості, такий спосіб дослідження незвичний, але визнання нами європейської правової традиції, що знаходить свій вияв в принципах правової держави і верховенства права, (в опрацювання яких неабиякий внесок зробив і Кант), змушує нас опановувати і європейсько-метафізикою права. Інакше, не зрозумілим залишатиметься філософсько-теоретичне обґрунтування (зокрема, і у вченні Канта), феноменів права і правової держави, що своєю чергою, завадить і цілісному їх баченню. Прагнення філософськи обґрунтувати свої позиції і систематизувати свої вимоги притаманне зрійлій юриспруденції, бо ж наука на підставі емпіричного свого характеру сама себе не в змозі обґрунтувати. Самі першопідстави вимагають іншого, філософського обґрунтування. Ці ключові для теоретичного правопізнання положення знайшли авторитетне підтвердження і у вченні Канта.

Щойно зазначалося, що Кант є представником класичної філософсько-правової традиції. Витоки цієї традиції сягають вчення Платона. Як найпростіше пояснити, в чому полягає сутність і специфіка відкритого Платоном метафізичного способу мислення? Без такого прояснення, наголосимо вдруге, залишатимуться не зрозумілими всі європейські класичні вчення про право і правову державу. Означена проблема набуває ще більшої значущості і вимагає свого вирішення, якщо зважити на те, що такі напрямки західної філософії, як філософська антропологія, онтологія, феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика (і, відповідно, антропологія права, онтологія права, феноменологія права, екзистенційне право, герменевтичне право) є сучасним виявом метафізики.

Спосіб, у який мислив Платон, вважається шедевром мислення. Такі шедеври народжуються один раз в століття. За Платоном, не слід сприймати речі або факти (включно і юридичні факти) такими, якими вони являються нашим органам чуття (зору, слуху, смаку, дотику, нюху) і розсудку (формально-логічним поняттям). Не слід задовольнятися суто таким сприйманням. Кожна річ або факт (включно і юридичний) має недоступний або затаєний для органів чуття і розсудку бік. Цей бік пізнається виключно інтелектуально, розумом, інтелігібельно (від лат. *inteligibilis* – мислимий). Якщо людина помислить ще й цей затаєний (для органів чуття, і розсудку) бік речей, то таким мисленням вона досягає цілісності або повноти й доконачності цих речей. Підставою виникнення мислимий цілісності речей є категорія цілі, мети (від грецького *telos* – мета).

Таким чином, що стосується людських речей, то є специфічна риса, яка різнить людину від інших істот. А саме: людина є єдиною істотою, яка здат-

на ставити перед собою заздалегідь визначену доконечну мету або ціль і спрямовувати свою волю на досягнення цієї мети. Вчинки оцінюються як «добрі» чи «погані» залежно від міри досягнення поставленої мети як «ідеальної моделі» (ідеальне – від слова «ідея»). Тож специфічна риса суто людського існування – це цілепокладання. У природи (включно і чуттєво-тілесної природи людини) немає волі, тому природа взагалі не здатна ставити перед собою цілей і досягати їх. Тож цінність телеології полягає в тому, що вона здатна ставити за мету і реалізовувати те, що не існує реально (матеріально, фізично), а існує лише мислимо, в свідомості, заради досягнення цілісності і доконечності людської буттєвості. Вражаючим з цього приводу є збіг українського слова «мета» і грецького «meta». Суть їх одна й та ж – мислимість.

Отже, людська буттєвість у своїй цілісності й доконечності не пізнається чуттєво і розсудочно, однак мислити що цілісність цілком можливо. Це і в найпростішим поясненням сутності та специфіки метафізики. Головна ідея полягає в тому, що в метафізичному пізнанні втілена гносеологічна фундаментальна відмінність між чуттєво-розсудочним (формально-логічним) і розумним, інтелігібельним (пізнання ідей). Протистояння розсудку і розуму, як двох типів мислення, не лише історично розквітло в метафізиці, а саме в пій, і тільки в пій, набуває серйозного смислу. Без усвідомлення цього протистояння, того, що в пізнанні необхідно розмежовувати чуттєве (розсудочне) і надчуттєве (розумне) сутність і специфіка метафізичного способу мислення залишатимуться незрозумілими.

За основу свого дослідження Кант обрав теорію ейдосів Платона. У вченні Канта про право і правову державу йдеться про ідею права і держави, тобто про цілісність і доконечність цих двох феноменів. Канта цікавить розумне, а не суто буденно-чуттєве і розсудочне або формально-логічне пізнання права та держави. В цьому полягає вида гна особливість його правового вчення як метафізичного філософа. Шонайперше він й застерігає, тому, хто прагне зрозуміти його філософію, необхідно навчитися розмежовувати в своєму пізнанні чуттєве (емпіричне, розсудочне, формально-логічне) і надчуттєве (розумне, ідей) [1, с.264]. У такому розмежуванні ключ до кантівського вчення. Без оволодіння цим ключем спроба зрозуміти Канта є даремною; він постане неминуче спрощеним і спотвореним.

З огляду на все сказане, стає зрозумілим по своїй суті метафізичний спосіб, у який Кант досліджує право і правову державу.

Що є доконечним в праві? Яка першопричина усіх правових речей? Зрозуміло, за Кантом, що пізнання такої першопричини не підвладне чуттям і розсудку, тож її необхідно шукати в розумі людини.

Людина, як розумна, духовна істота, свою сутнісну доконечність вбачає в свободі. Ще з часу Сократа, відкривача свободи, вважали, що оскільки людина є складною (плотьсько-розсудочно-розумною істотою), то свободою є незалежність людини від плотської, або чуттєво-тілесної та розсудочної в ній часток. Свобода – це зумовленість до дії суто зсередини себе, зі свого духу (ідей). Свобода не потребує теоретичного доведення, бо вона дається людині від природи. Свобода – це постулат.

Кант, ідучи услід європейській філософській традиції, яка вбачає в свободі доконечну реальність в людині, вважає свободу сутнісною, розпізнавальною ознакою права. Він нотує: «...право – це сукупність умов, за яких свободна воля одного (особи) узгоджена з свобідною волею другого, з точки зору всезагального закону свободи» [1, с.285].

Відповідаючи на запитання «що таке право?», Кант вдається до надзвичайно цікавих і повчальних міркувань. Він нотує: «Де шитання здатне збентежити правознавця – якщо тільки він не вдається до тавтології або замість загального рішення пошлеться на те, що стверджували коли-небудь закони якої-небудь країни... Що має бути згідно з правом, тобто що говорять чи говорили закони в тому чи іншому місці в той чи інший час, він ще здатний вказати; але чи право (recht) те, чого вони вимагають, і який всезагальний критерій, на підставі якого можна взагалі розмежовувати праве і неправе (iustum et iniustum) – це залишається для нього таємницею, якщо він хоча б на мить не відволікається від вказаних емпіричних принципів і не шукає джерело цих міркувань в одному лише розумі, хоча б згадані закони і служили йому для цього добрим керівництвом, щоб встановити підґрунтя для можливого позитивного законодавства. Суто емпіричне вчення про право це голова (подібно дерев'яній голові в басні Федра), яка можливо чудова, але, на жаль, не має мозку» [1, с. 284-285]. Що таке право, цьому не здатний навчити чуттєво-емпіричний досвід.

Ключем до кантівського розуміння свободи, а відтак, і права, є вчення про емпіричний і інтелігібельний характер людини. Людина, як емпіричний характер, є одним з перехідних кілець чуттєвого світу явищ і перебуває в залежності не тільки від певних умов місця і часу, але і від певних причин, тож емпіричний характер людини таким же чином зумовлений загальними зв'язками світу явищ, як і будь-який предмет нашого емпіричного знання. Людина, як інтелігібельний характер, вільна від умов часу і простору та причинних залежностей. Така незалежність від природного закону причинності і зумовленість до дії суто зсередини себе, зі свого духу або ідей називається інтелігібельною свободою. Тож людина є винятком з основного природного закону, згідно з яким будь-яке реальне явище зумовлене певною причиною. Вона здатна розпочинати новий ланцюг явищ, найглибшим джерелом яких в розумно-духовна субстанція людини. Тож свободна та людина, яка діє у відповідності з законами власної сутності, а сутність ця розумна, духовна.

Зі сказаного стає зрозумілим, що свобода людини є тією необхідною передумовою, на підставі якої людська буттєвість пізнається у своїй цілісності й доконечності. Зважаючи на те, що право є частиною цієї буттєвості, доходимо висновку, що свобода є необхідною вирішальною передумовою для цілісного і доконечного пізнання й самого права. Це і є відоме кожному метафізичному філософу обґрунтування підвалини права.

Головним і принциповим є те, що Кант викладає своє вчення про право та правову державу в частині першій своєї «Метафізики нравів в двох частинах», а відтак, правове і моральне для нього – суть одне й теж.

Мораль вивчається етикою. Термін «етика» вперше вжив Арістотель для позначення особливої сфери дослідження – «практичної» філософії, бо

вона прагне знайти відповідь на запитання: що ми мусимо робити? Етика виховує в людині покликання завершувати світ шляхом надбудови до сфери існуючої емпірії того, що мусить бути. Ось чому вчення про мораль споконвіку називають нормативним вченням про обов'язки.

У повній відповідності з європейською етичною традицією, й Кант вважає, що в практичній філософії ми не висуваємо перед собою завдання виявити підстави того, що має місце, а розглядаємо закони того, що мусить бути. Він поділяє всі обов'язки на правові і обов'язки добродійності, зауважуючи при цьому, що у вченні про обов'язки людина в змозі і має бути представлена під кутом зору її здатності до цілком надчуттєвого сприйняття свободи, абсолютно незалежної від емпіричного її характеру.

Тож свобода є обов'язком для людини, якщо тільки вона прагне пізнавати своє існування не суто емпірично, а у його цілісності й доконечності; розумна людина й не може не прагнути до такого пізнання. Це і є, наголосимо вдруге, надзвичайно потужне метафізичне (філософське) обґрунтування Кантом першопричини, або підвалини права. Інтелігібельна свобода є джерелом морального закону або категоричного імперативу, який безпосередньо має зумовлювати людську волю. Іншими словами, ідея свободи проявляється через моральний закон.

Як бачимо, моральний закон зв'язаний з поняттям волі людини. Заради того, щоб виявити такий зв'язок, й необхідно було зробити крок до метафізики, а саме до метафізики моральності. Що ж таке воля? За Кантом, кожна річ в природі діє відповідно до законів. Тільки розумна істота має волю або здатність діяти відповідно до уявлення про закони, тобто відповідно до принципів. На тій підставі, що для виведення вчинків з законів потрібен розум, то воля є не що інше, як практичний розум. «Розум неодмінно має зумовлювати волю... Уявлення про об'єктивний принцип, оскільки він примусовий для волі, називають велінням (розуму), а формула веління називається імперативом. Всі імперативи виражені через зобов'язання...» [1, с.76] Існує тільки один категоричний імператив, а саме: чини тільки згідно з такою максимую, керуючись якою ти водночас в змозі побажати, щоб вона стала всезагальним законом. Всі імперативи обов'язку в змозі бути виведені з цього єдиного імперативу як з принципу. Моральний закон (категоричний імператив), наголошує Кант, безпосередньо зумовлює волю [1, с. 183].

Далі мислитель міркує таким чином. Уявимо собі, що має місце дещо таке, існування чого само по собі має абсолютну цінність, що як мета само по собі могло б бути підставою певних законів; тоді в ньому і тільки в ньому могла б міститися підстава можливого категоричного імперативу, тобто практичного розуму. Тепер я стверджую, зазначає Кант, людина і взагалі будь-яка розумна істота існує як мета сама по собі, а не тільки як засіб, для будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі; у всіх своїх вчинках, спрямованих як на саму себе, так і на інших розумних істот, вона завжди мусить розглядатися також як мета» [1, с. 286-269].

Людина не має використовуватися тільки як засіб для чого б то не було! Це вищий принцип гуманізму. І сформулював його Кант. Це і є відповіддю на запитання, як можливий імператив моральності.

З огляду на сказане, стає правомірною і друга формула кантівського категоричного імперативу: чини таким чином, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого також як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу [1, с. 91].

Тож головна ідея полягає в тому, що інтелігібельний характер свободи, в якому Кант вбачає сутнісну і вирішальну ознаку права, зумовлює й метафізичне, а не емпіричне його походження. Він формулює всезагальний правовий закон: дій зовнішньо таким чином, щоб свободний вияв твоєї волі був узгоджений з волею кожного, сумісною з всезагальним законом свободи [2, с.284]. При цьому мислитель пов'язує право з повноваженням на примус, з законом взаємного примусу.

Якщо право у своїй сутнісній доконечності є свободою, то якою є цілісність права? Відповідаючи на це запитання, Кант зважає на європейську правову думку, яка упродовж століть живилася з одного джерела – зі зближення і протиставлення природного права і права позитивного. В своєму «Введенні в учение о праве» він відокремлює вчення про позитивне право і вчення про природне право, наголошуючи, що правознавець мусить у вченні про право природне викладати незмінні принципи для будь-якого позитивного законодавства [1, с.291]. Мислитель стверджує, що вчення про природне право ґрунтується на одних лише апіорних принципах, а позитивне (статуарне) право випливає з волі законодавця [1, с.291]. Він уточнює, що природне право має назву приватного права, поряд з яким існує публічне право.

Головна ідея Канта у його вченні про приватне право полягає в тому, щоб свобода, як найглибша сутність людини, не залишалася абстрактною можливістю; свобода мусить перш за все дати собі наявне буття, і першим актом свободи є власність. Кант й розпочинає своє вчення про приватне право з відносини володіння річчю як найпростішої правової відносини. Далі він кропітким чином опрацьовує поняття-договору як основного поняття приватного права. Аналіз всіх договорів ґрунтується на поєднуючій всіх їх учасників волі, виявом якої постає обіцянка сторін і її сприйняття [1, с.320-349].

Ключ до розуміння природи договору Кант знайшов в понятті волі. Підставовим положенням його вчення про автономію волі слугує теза: «Розумна природа тим відмінна від будь-якої іншої, що сама собі задає мету» [1, с.97]. І далі: «Ідея гідності розумної істоти полягає в тому, щоб підкорятися тільки тому закону, який вона сама собі встановлює» [1, с.95]. Тож воля розумної істоти мусить розглядатися як така, що законодавствує. Це положення є головним і принциповим. Воно відразу висуває проблему співвідношення волі державного законодавця і законодавчої волі будь-якої людини як розумної істоти.

Як ми вже зауважили, Кант, заради цілісності права, досліджує не лише приватне право, а й право публічне. «Ми пізнаємо максимум насильства і злості людей, яка штовхає їх на взаємну ворожнечу... окремі особи, народи і держави ніколи не можуть бути гарантовані від насильства один над одним... необхідно вийти з природного стану, в якому кожний чинить за влас-

ним розсудом, і поєднатися з всіма іншими, з тим, щоб підкорятися зовнішньому примусу, що спирається на публічне право» [1, с.353].

Суттєво, що Кант мислить «під загальним поняттям публічного права не тільки державне (статутарне) право, але і міжнародне право; оскільки ж земля є не безмежна, а замкнута поверхність, державне і міжнародне право необхідним чином приводять до ідеї права держав народів або права громадянства світу; так що, коли серед цих трьох можливих форм правового устрою відсутня хоча б одна... будова всіх інших форм неминуче буде підірвана і врешті-решт впаде» [1, с. 352].

Право держав стосовно одна одної, за Кантом, це міжнародне право, коли одна держава, яку слід розглядати як моральну особу, висуває щодо другої держави завдання встановити устрій, який забезпечує міцний, більше того, вічний мир. Вічний мир є доконечною метою всього міжнародного права. В міжнародному праві розглядаються не тільки стосунки однієї держави до другої, але і окремих осіб однієї держави стосовно окремих осіб другої, таким же чином як і їх стосунки з другою державою в цілому [1, с.380-381].

Важливо, що громадяни держави мусять давати через своїх представників (депутатів) добровільну згоду не лише на ведення війни взагалі, але і на кожне окреме оголошення війни. Це право висновується з обов'язку суверена щодо народу (а не навпаки).

Встановлення всезагального і постійного миру складає не просто частину, а всю доконечну мету кантівського вчення про право і правову державу в межах одного лише розуму.

З усього сказаного випливає, що Кант закликає вчитися філософськи мислити і укорінювати це вміння в політичну і правову сферу. Він іде услід за Платоном в ствердженні, що «лихо в державі не скінчиться доти, доки правителі не почнуть філософувати, а філософи правити».

Головними умовами укорінення філософського мислення в умах людей Кант вважає просвіту і гласність. Тільки просвіта робить людину самостійно мислячою і незалежною, а відтак, і вільною. Громадянське правове суспільство як суспільство найбільшої свободи передбачає просвіту. Свобода без просвіти – свавілля і варварство. Право зовсім не саме достатнє: в своїй соціальній буттєвості воно спирається на культуру і просвіту.

На підставі свого вчення про абсолютну свободу людської волі, Кант відстоює ідеал світської держави. Людина цілком відповідальна за свої вчинки. Вона не підвладна з необхідністю ні природі, ані навіть божій волі. Нехай, за Кантом, буття Бога є проблематичним. Однак навіть тоді, коли б він існував в дійсності, воля людини все одно була б вільною.

Сутністю духу, за Кантом, є свобода.

Досвід засвідчує, що тоталітарна держава не схильна надавати чуттю власної духовної гідності, а відтак, і чуттю свободи, особливого значення. Тоталітарна влада буде весь свій режим на придушенні і спотворенні чуття власної духовної гідності, чуття свободи. Однак держава, яка не виховує в людях цього чуття, руйнує себе зсередини. Там же, де людям воно властиве, тоталітарний режим і не виникає.

Тож кантівська теорія права і правової держави є видатною критикою тоталітаризму.

Список літератури: 1. Кант Им. Метафизика нравов в двух частях. Ч.1. Метафизическое начала учения о праве. СПб., 1995. 2. Кант Им. Критика чистого разума. М., 1994.

Надійшла до редколегії 20.08.2001

*Ю.Ф. Прадід, д-р філол. наук,
заст. нач. Кримського фак-ту
Нац ун-ту внутр. справ з наукової роботи*

МІСЦЕ ЮРИДИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ В СИСТЕМІ НАУК

Усі науки прийнято поділяти на дві групи: природничі та суспільні. Безумовно, юридичну лінгвістику слід віднести до суспільних наук, серед яких вирізняються такі галузі науки: історична, педагогічна, психологічна, соціологічна, політична, державне управління, філологічна, юридична і т.д.

Перед тим, як з'ясувати місце юридичної лінгвістики в системі суспільних наук, необхідно попередньо дати відповідь принаймні на два запитання: 1) чи можна взагалі вважати окремою галуззю знань науку, що виникла на стикові лінгвістики та юриспруденції, і використовувати на її позначення термін *юридична лінгвістика*? 2) до якої галузі науки – філологічної чи юридичної – її слід зараховувати?

Щодо відповіді на перше запитання, то можна дати ствердну відповідь. Так, наука, що виникла на стикові лінгвістики та юриспруденції, існує як окрема галузь знань, і має свій предмет дослідження. Міркування з цього приводу детально викладені нами у статтях «Юридична лінгвістика як окрема галузь знань» [1, с. 38-40] та «Юридична лінгвістика – нова наукова спеціальність» [2, с. 35-40], однак на окремих положеннях варто ще раз акцентувати увагу.

Що стосується предмета цієї науки, то ним є вивчення ролі та функцій мови і мовлення в юрисдикційному процесі як у синхронному, так і в діахронному планах. Серед найважливіших завдань юридичної лінгвістики слід назвати такі: 1) опрацювання теоретичних і методологічних засад юридичної лінгвістики як окремої галузі знань; 2) вивчення правових питань мови в історичному аспекті; 3) забезпечення проведення лінгвістичної експертизи проєктів законів, указів, постанов тощо; 4) розробку лінгвістичних засад проведення фоноскопичних досліджень; 5) унормування термінології мови юридичної науки; 6) підвищення культури мовлення працівників правничих інституцій та ін.

Заради справедливості треба зазначити, що вже сьогодні учені-філологи й учені-юристи зробили певний внесок у розв'язання завдань, окреслених вище. Чимало уваги проблемам юридичної лінгвістики останніми роками приділяє наукова періодика як лінгвістичного, так і юридичного спрямування, зокрема, часопис «Право України». За останні п'ять років на його сторінках з'явилася низка публікацій з цієї проблематики як фахівців-філологів, так і фахівців-правників [Див. напр.: 3], в яких вивчаються злободенні питання юридичної лінгвістики, про що свідчать самі рубрики, під